

Tempo–ritm tahlili va mizanssenalarga aniqlik kiritish

Sh. Usmonov

*QDU “San’atshunoslik” kafedrası
professori*

Annotatsiya

Ushbu maqolada teatr spektaklini sahnalashtirish jarayonida tempo–ritm tushunchasi va uning mizanssena bilan o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinadi. Rejissyorlik va aktyorlik amaliyotida tempo–ritm spektaklning ichki dinamikasini belgilovchi, mizanssena esa sahna fazosini tashkil etuvchi asosiy vositalar sifatida qaraladi. Maqolada tempo–ritm tahlilining nazariy asoslari, uning psixofizik tabiatiga doir fikrlar, shuningdek, mizanssena aniqligi va sahna uyg‘unligiga ta’siri amaliy misollar bilan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: teatr, tempo–ritm, mizanssena, rejissyor, aktyor, sahna harakati, psixofizika, sahna kompozitsiyasi.

Teatr san’atida tomoshabin idrokining birinchi darajali omillaridan biri — bu harakat va ritmdir. Sahnadagi nutq, harakat, pauza, sahna almashinuvi, yorug‘lik o‘zgarishi — bularning barchasi tomoshabin ongiga ritmik tuzilma sifatida ta’sir qiladi. Agar spektakl ritmi buzilgan, tempi notekis yoki noaniq bo‘lsa, hatto mazmuni kuchli bo‘lgan asar ham tomoshabinga zerikarli, cho‘zilgan yoki, aksincha, shoshma-shosharlik sifatida ko‘rinishi mumkin.

Shu ma’noda tempo–ritm tahlili rejissyor va aktyorning ijodiy laboratoriyasida alohida o‘rin egallaydi. Tempo–ritm faqat tashqi tezlik yoki sekinlikni emas, balki ichki energiya oqimini, dramatik ziddiyatning dinamikasini, yuz berayotgan sahna holatining ruhiy zo‘riqlashini ifodalaydi.

Mizanssena esa bu energiyaning sahnada fazoviy ifodasidir. Har bir sahna harakati, aktyorlarning joylashuvi, bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga o‘tishi, ularning orasidagi masofa va yaqinlik — bularning barchasi mizanssena deb yuritiladi. Mizanssena aniq bo‘lmasa, tempo–ritmni barqaror saqlash mushkul bo‘ladi.

Demak, tempo–ritm tahlili va mizanssenalarga aniqlik kiritish — rejissyorlik ishining bir-biridan ajralmaydigan ikki tomoni bo‘lib, sahna haqiqatini yaratishda markaziy ahamiyatga ega.

Teatr nazariyasida tempo va ritm musiqadagi kabi faqat texnik kategoriya emas, balki badiiy va psixologik kategoriya sifatida qaraladi.

- **Tempo** — sahna jarayonining tezligi, voqealar ketma-ketligi va harakat sur’atining tez yoki sekin bo‘lish darajasi.

• **Ritm** — bu tezlikning ichki tashkiloti, izchilligi, takrorlanish va almashinuv qonuniyati, ya'ni spektaklning “nafas olishi”.

Stanislavskiy tizimida tempo va ritm “tempo–ritm” birligi sifatida ko‘riladi. Chunki psixologik holatning o‘zi ham ma’lum bir temp va ritmga ega: quvonch holati odatda tez va yengil tempda, qayg‘u esa sekin, og‘ir ritmda namoyon bo‘ladi.

Teatrda tempo–ritm quyidagi darajalarda namoyon bo‘ladi:

1. **Butun spektakl miqyosida** – asarning umumiy dinamikasi, kirish, rivoj, kulminatsiya va yechim bosqichlarining tezlik almashinuvi.

2. **Alohida sahna darajasida** – bir epizod ichidagi konflikt, pauza, to‘satdan harakatlar.

3. **Obraz darajasida** – har bir personajning nutq tempi, yurish ritmi, harakat odatlari.

4. **Aktyor psixofizikasi darajasida** – aktyorning ichki holati va tanaviy plastikasining uyg‘unligi.

Tempo–ritm faqat tashqi harakat tezligi emas. U, eng avvalo, aktyorning ichki energiyasi va psixik holati bilan shakllanadi. Agar ichki holat tashqi harakatga mos bo‘lmasa, sahna o‘yini sun‘iy ko‘rinadi.

Masalan: Qahramon ichki jihatdan hayajonda, ammo harakati sust va sekin bo‘lsa — tomoshabin ziddiyatni his qilmaydi; Aksincha, ichki holat sokin, lekin harakat notabiiy tarzda tez — bu ham soxtalik hissini tug‘diradi.

Shu sababli tempo–ritm tahlili doimo psixofizik yondashuv asosida olib borilishi kerak. Repetitsiyalar jarayonida rejissyor aktyor bilan ishlarkan, undan “tezroq gapir” yoki “sekinroq yurma” deyishdan ko‘ra, avval ichki holatni aniqlashni, so‘ngra shu holatni harakat ritmiga aylantirishni talab qiladi.

Har qanday dramatik asar: ekspozitsiya, tugun, rivoj, kulminatsiya, yechim bosqichlaridan o‘tadi. Har bir bosqichning o‘ziga xos tempo–ritm chizig‘i bor.

Rejissyorlik tahlilida odatda asar bo‘ylab “ritmik xarita” tuziladi: qaysi sahnalar tez, qaysilari sekin tempda bo‘lishi; qayerda dinamika oshishi, qayerda pasayishi; qayerda pauza cho‘zilishi, qayerda keskin o‘zgarish bo‘lishi rejissyor tomonidan oldindan o‘ylab chiqiladi.

Agar barcha sahnalar bir xil tempda o‘tadigan bo‘lsa, spektakl “tekis”, dramatik to‘lqinsiz bo‘ladi. Tempo–ritm tahlili esa asar ichidagi ziddiyat, qarama-qarshilik va energetik cho‘qqilarni aniq ko‘rishga yordam beradi.

Tomoshabin spektaklni, avvalo, hissiy ritm orqali qabul qiladi. U: bir epizodda hayajonlanadi, keyingi sahnada bo‘shashadi, kuladi, o‘ylanib qoladi, yana zo‘riqish holatiga kiradi.

Bu — spektaklning tempo–ritm tuzilmasi bilan bog‘liq. Shuning uchun rejissyor tomoshabinning psixologik holatini spektakl davomida “ergashtirib borish” uchun tempo–ritmni ongli ravishda boshqarishi kerak.

Mizanssena — bu aktyorlarning sahnada joylashuvi, harakati, bir nuqtadan ikkinchi nuqtaga o‘tishi, bir-biriga nisbatan masofasi va sahna obyektlari bilan munosabatining badiiy tashkilidir.

Mizanssena sahnada: fazoni tashkil etadi, munosabatlarni ko‘rsatadi, e’tibor markazini belgilaydi, tempo–ritmni ko‘rinadigan shaklga keltiradi.

Ya'ni, agar tempo–ritm spektaklning “ichki musiqasi” bo'lsa, mizanssena — uning “tasviriy kompozitsiyasi”dir.

Tempo–ritm ko'pincha mizanssena orqali namoyon bo'ladi: Tez tempdagi sahnada mizanssena ham tez-tez o'zgaradi, aktyorlar ko'proq harakat qiladi, sahna fazosi “nafas oladi”. Sekin tempdagi sahnada esa mizanssena kamroq o'zgaradi, lekin ichki taranglik ko'proq bo'lishi mumkin (sokin, ammo ichidan “yonayotgan” sahna). Mizanssenalarga aniqlik kiritish jarayonida rejissyor: har bir aktyorning sahnadagi yo'lini (kiritish, chiqish, yurish, to'xtash nuqtalari) belgilab beradi; sahna markazini aniqlaydi (qayerda asosiy dramatik to'qnashuv bo'layotganini); bo'sh fazo va to'ldirilgan fazo nisbatini his qiladi.

Agar mizanssena noaniq bo'lsa, tempo–ritm ham “oyoq-qo'li chalkash” holga keladi. Aktyor qayerga yurishini, qachon to'xtashini aniq bilmasa, harakatlar ichki mantiqqa emas, tasodifga aylanadi.

Mizanssenalarga aniqlik kiritish odatda quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Umumiy mizanssena chizmasini belgilash. Rejissyor asosiy harakat yo'nalishini, kirish-chiqish nuqtalarini, sahna markazini belgilaydi. Bu bosqichda tempo–ritm hali erkinroq bo'ladi.

2. Detalizatsiya (mayda bo'laklarga ajratish). Har bir epizod ichida aktyor qayerdan qayerga yurishi, qachon o'tirishi, qachon turishi, buyumga tegishi yoki tegmasligi kabi nozik masalalar aniqlanadi.

3. Tempo–ritm bo'yicha tuzatishlar. Rejissyor sahnani tomosha qilarkan, ba'zi nuqtalarning cho'zilib ketayotganini yoki aksincha, juda shoshilinch o'tayotganini sezib, mizanssenaga o'zgartirishlar kiritadi.

4. Texnik va umumlashtiruvchi repetitsiyalar. Yorug'lik, musiqa, dekoratsiya bilan birga bo'lgan repetitsiyalarda mizanssena yakuniy shaklga keladi.

Aktyor uchun aniqlashtirilgan mizanssena: sahnada o'zini erkin va ishonchli his qilish imkonini beradi; ichki energiyani “qaerga yo'naltirish”ni aniq ko'rsatadi; psixofizik holatni barqaror ushlab turishga yordam beradi.

Aniq bo'lmagan mizanssena esa: aktyorda ichki beqarorlik tug'diradi; sahnadagi “hayot”ni bo'sh, tartibsiz va noo'rin harakatlarga to'ldiradi; tomoshabinning e'tiborini asosiy dramatik markazdan chalg'itadi.

Teatr amaliyotida tempo–ritm tahlili va mizanssenani aniqlashtirish: spektaklning badiiy yaxlitligini ta'minlaydi; aktyorlar ansamblini mustahkamlaydi; tomoshabinning idrokini boshqarish imkonini beradi; har bir sahna bo'lagining dramatik vaznini to'g'ri taqsimlaydi.

Natijada spektakl: ichki va tashqi ritmga ega bo'lgan tirik organizmga aylanadi; tomoshabin uchun “uzluksiz badiiy nafas” sifatida qabul qilinadi; rejissyorlik g'oyasini to'liq ochib berishga xizmat qiladi.

Tempo–ritm tahlili va mizanssenalarga aniqlik kiritish — rejissyorlik va aktyorlik ijodining markaziy nazariy-amaliy kategoriyalaridir. Tempo–ritm spektaklning ichki energiyasini, mizanssena esa bu energiyaning fazodagi shaklini belgilaydi.

Agar bu ikki jarayon ongli ravishda tahlil qilinmasa, spektakl tasodifiy harakatlar majmuasiga aylanib qolishi mumkin. Rejissyor va aktyor esa o'z navbatida

tempo–ritmni his qilish, mizanssenadagi har bir nuqtaning ma’nosini anglash orqali tomoshabin uchun ta’sirchan, ritmik, ichki haqiqatga ega bo’lgan sahnaviy asar yaratishga erishadi.

Demak, tempo–ritm va mizanssena ustida ishlash — teatr san’atida sahna haqiqatini yaratishning asosiy yo‘llaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdullaeva M. “Rejissura” –T.: “Toshkent”, 2016
2. Bayandiev T. San’at masalalari teatrshunos nigohida. –Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009.
3. Bayandiev T, Ikromov H, Axmadjonova M. O‘zbek teatrlarida milliy – g‘oya talqini. –Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009
4. Mahmudov J.,H.Mahmudova. “Rejissura asoslari”,O‘zbekiston, 2008
5. Yuldashev Karim, Juraeva Mamlakat Alijanovna - PINDUS Journal of Culture, Literature, and ƏLT 04.02.2022 - Features of Dramaturgy
6. Yuldashev Karim, Joraeva Mamlakat Alijanovna - Oriental Art and CultureUzbekistan. Volume 2 Issue 4. 12.2021 - Light life
7. Yuldashev Karim, Juraeva Mamlakat Alijanovna - PINDUS Journal of Culture, Literature, and ƏLT 18.06.2022. Volume 2 No 6 ISSN 2792-1883 - Gulom Zafari Playwright (1889-1938)
8. Theaters after aristotle K. Yuldashev, M. A Jurayeva Oriental Art and CultureUzbekistan.